

Валерій Нестеренко,
кандидат історичних наук, доцент ПДАТУ,
провідний науковий співробітник
Кам'янець-Подільського державного
історичного музею-заповідника

КУЛЬТУРА ТА ОСВІТА ПОЛЬСЬКОЇ СПІЛЬНОТИ ПОДІЛЬСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

В статті висвітлюється діяльність польських освітніх закладів, релігійних, культурницьких товариств та братств на теренах Подільської губернії на початку ХХ ст. Аналізується політика російської імперської влади щодо польського культурно-освітницького життя краю та подвизників польського просвітництва.

Ключові слова: польський етнос, Римо-католицька церква, католицьке духовенство, навчальний заклад, школа, культурницьке товариство, релігія.

Поділля завжди було поліетнічним краєм. Серед етносів, які мешкали з давніх-давен на цій території поряд з українським населенням, особливо місце займають поляки. Тривале проживання на спільній території зумовило взаємний вплив польської та української етнічних культур. Тому вивчення характерних рис польського культурно-освітнього процесу допоможе краще зрозуміти особливості субкультури подільських українців.

Історія польської освіти на теренах Правобережної України, яку в офіційних імперських російських документах називали «Юго-Западным краем», вже знайшла своє відображення в працях українських та польських істориків і краєзнавців. Серед праць вітчизняних вчених особливо слід відмітити монографії І. Т. Лісевича [11; 12]. У його роботах детально висвітлено та проаналізовано імперську політику царського уряду щодо польської спільноти України, розглянуто діяльність священників Римо-католицької церкви в площині створення навчальних закладів з польською мовою викладання та закладів культури. Чимало інформації є про відомих польських вчених, педагогів, медиків. Проте, дослідник головну увагу приділив теренам Волинської та Київської губерній і значно менше Поділля.

Етнонаціональну політику російської влади щодо етнічних меншин Правобережної України (у тому числі поляків) проаналізували у своїй монографії М. Г. Щербак та Н. О. Щербак [15]. Звичайно, не можна обминути увагою змістовної праці, підготовленої Інститутом політичних і етнонаціональних досліджень НАН України, у якій визначені основні ме-

тодологічні аспекти даної проблематики, що домінують в сучасній українській історичній науці [13].

Серед праць, виданих у Польщі, особливу увагу привертають спогади настоятеля Кам'янець-Подільського Кафедрального костелу, пізніше керівника Кам'янець-Подільської дієцезії з 1919 по 1926 р. кс. П. Маньковського, який безпосередньо брав участь у створенні польських таємних культурно-освітніх осередків на Поділлі і був очевидцем описуваних ним подій [16].

Незважаючи на те, що вітчизняними і закордонними дослідниками була проведена велика робота щодо дослідження даної історичної проблеми, все ж відзначимо, що історія польської освіти на теренах Поділля ще недостатньо вивчена у вітчизняній історичній науці. Тільки частково вона висвітлена в науково-краєзнавчій розвідці Х. Геровської, у якій є дані про культурно-освітнє життя польської громади Вінниці та створених нею культурницьких осередків напередодні Першої світової війни [3].

Загалом же у вітчизняній історіографії продовжують залишатись мало-дослідженими такі питання: процес створення на початку ХХ ст. польських навчальних закладів, ставлення губерніальної влади до їх діяльності та ін. У цій статті, яка написана передовсім на маловідомих матеріалах Державного архіву Хмельницької області, деякі з яких постраждали під час сумно відомої пожежі 2003 р. у Кам'янці-Подільському, ми ставимо перед собою такі завдання: проаналізувати діяльність в Подільській губернії польських культурно-просвітницьких товариств та католицьких братств, висвітлити ставлення до них з боку центральної та місцевої влади.

Після придушення польського повстання 1863-1864 рр. царат запровадив щодо польського етносу України жорстку репресивну політику. Це стосувалось не тільки суспільно-політичної сфери, а й освіти та культури. Зокрема, указ Олександра III від 3 квітня 1892 р. забороняв відкривати на Правобережній Україні польські навчальні заклади, мистецькі товариства і гуртки. У цих складних умовах Римо-католицька церква стала центром політичного та громадського життя поляків Російської імперії.

Наприкінці ХІХ ст. – на початку ХХ ст. на Поділлі функціонувало чимало римо-католицьких гоноратських (терціарських) братств та гуртків. Особливо активно вони діяли в прикордонних з Австро-Угорщиною Кам'янецькому та Проскурівському повітах. Характерно, що до братств записувались не тільки поляки-католики, але й православні українці. Члени братств вивчали польські пісні, організовували хорові гуртки, урочисто святкували релігійні храмові свята – «відпусти». Центром діяльності гоноратських товариств було місто Городок Проскурівського повіту. Члени католицьких братств знаходились під пильним контролем губерніальної влади, яка вважала часто писала про них як про агентів «католицизму» та «польщизни» [10, с. 1277-1284].

На початку ХХ ст. на Поділлі католицькі священики робили спроби створити при костелах парафіяльні початкові школи, де навчали дітей польської мови та катехези. Такі дії католицького духовенства жорстко переслідувались місцевою владою. Винних в організації польських навчальних закладів ксьондзів могли усунути від служіння в парафії, накласти штрафи, а то й притягнути до кримінальної відповідальності. Так, на початку ХХ ст. поліцією були закриті таємні польські школи в Махновці, Немирові, Старій Синяві, Тимкові, Віньківцях, Залісцях Подільської губернії [11, с. 8]. Наведемо один типовий приклад. Настоятель (пробощ) Шарівського костелу Проскурівського повіту кс. Шкарбановський відкрив при своєму храмі музичну школу для дітей та дорослих для підготовки музикантів, котрі могли би грати на органі під час релігійних служб та проводити урочисті концерти у святкові релігійні дні. Парафіяни за власний кошт закупили музичні інструменти. Проте, проскурівський справник оголосив діяльність цієї школи незаконною і розпорядився закрити її [4, арк. 74].

У зв'язку з подіями російської революції 1905-1907 рр. офіційна політика щодо польської освіти та культури в Російській імперії була дещо пом'якшена. Влада сподівалась шляхом введення закону про релігійну толерантність відволікти громадян від революційної діяльності. 14 квітня 1905 р. був виданий указ Миколи II про віротерпимість, що надавав деякі громадянські права католицьким релігійним та культурницьким організаціям. Зокрема, вже не заборонялось проводити їм різноманітні культурно-освітні заходи, якщо вони не суперечили імперським законам. Пізніше, 24 серпня 1906 р. були скасовані правила щодо покарання за таємне навчання дітей поляків-католиків [13, с. 28-30].

Ще у 1904 р. у Києві для координації просвітницької роботи серед польського населення було створено товариство «Oswiata». Згодом на Правобережній Україні напівлегально почали діяти філії організації «Полонія», що виникла на території Австро-Угорщини. До неї увійшли деякі польські поміщики та польська інтелігенція. Тісно з цим товариством співробітничало молодіжне товариство «Сокіл». У Києві виходив часопис «Київський денник», що поширювався серед поляків усієї України [13, с. 36].

У 1906 р. у тих губерніях Російської імперії, де значною була чисельність польської людності, були створені імперські спеціальні органи, що старанно вивчали проекти статутів бажаючих зареєструватись польських товариств. Їхня робота контролювалась губернаторами. У 1906 р. було організовано Луцьке польське зібрання «Будинок польський», в Одесі – «Польській дім» тощо [13, с. 36-37].

Певні послаблення були зроблені владою і для театрів, що ставили вистави польською мовою. Проте, для проведення в межах Київщини,

Волині та Поділля творів відомих польських драматургів необхідно було отримати спеціальний дозвіл від генерал-губернатора Південно-Західного краю, про що він ставив до відома повітових справників та поліцмейстерів. Ті місцеві урядовці, котрі добре знали польську мову, повинні були бути присутніми на польських виставах і старанно фіксувати всі випадки виявлення «польського сепаратизму» [13, с. 39].

У 1905 р. культурно-освітнє життя польської громади Подільської губернії поживавішало. Зокрема, у Кам'янці-Подільському зусиллями місцевої римо-католицької громади було створено «Товариство добродітності», що організовувало в місті вистави польською мовою. Подільський губернатор О. Ейлер проти його діяльності особливо не заперечував, хоча й неодноразово в приватних розмовах відмічав, що взагалі «в краї російському повинна бути одна спільна мова – російська» [5, арк. 18].

Крім того, у губерніальному центрі Поділля було створено польське громадське товариство, до якого увійшли О. Шульмінський (у наступні роки відігравав велику роль у суспільно-політичному житті міста, під час революції 1917-1921 рр. очолював польську фракцію в міській думі, був одним з ініціаторів організації в Кам'янці-Подільському державного університету), відомий лікар Нейман, адвокат Квятковський, директор банку Г. Станішевський та інші. Поряд з суспільно-політичною діяльністю товариство займалось і культосвітніми питаннями [5, арк. 18].

Восени 1906 р. подільська губерніальна влада дозволила діяльність у Могилеві-Подільському «Польського будинку». Мета цього товариства була виключно просвітницькою. Його керівником став директор Могилівського відділення Московського міжнародного промислового банку граф Лубенський [2, с. 4].

У Вінниці з ініціативи великої групи місцевої польської інтелігенції цього ж року почало діяти міське товариство «Oswiata», яке ставило собі завдання – здійснювати культурно-просвітницьку роботу серед місцевого польського населення [2, с. 4].

У 1906-1907 рр. у селах Подільської губернії під керівництвом католицьких священиків почали утворюватись невеликі легальні польські навчальні заклади. Однак, це викликало певне занепокоєння з боку місцевої влади. Це незадоволення ще більше посилювалось після того, як у деяких населених пунктах діти католиків категорично відмовлялись навчатись у російських школах. Характерний приклад стався в селі Малашівці Проскурівського повіту, де діти не бажали відвідувати заняття в школі, де навчання проводилось російською мовою. Місцевий ксьондз Роговський у розмовах з парафіянами відмічав, що їхні діти можуть йти до російської школи лише після того, як оволоділи польською грамотою [6, арк. 2]. І до його слів батьки прислуховувались.

Оскільки подібних випадків з кожним місяцем на території Подільської губернії ставало все більше, як і випадків переходу людей з православ'я до католицької конфесії, тому 27 вересня 1907 р. подільський губернатор О. Ейлер видав спеціальний циркуляр усім начальникам та мировим посередникам. У ньому він констатував, що після відміни правил від 3 квітня 1892 р. про переслідування за таємне навчання католиків, почали без будь-якого дозволу відкриватись польські навчальні заклади в Подільській губернії. Вони утримувались на кошти католицьких громад і знаходились під контролем ксьондзів [7, с. 177]. Губернатор наказав поліції і чиновникам ретельно перевірити всі нещодавно відкриті школи, всіляко сприяти органам освіти у справі їх ліквідації, коли діяльність того чи іншого навчального закладу була б визнана чиновниками «шкідливою». Після цього наказу розпочався процес поступового закриття польських католицьких шкіл, що виникли під час революції 1905-1907 рр.

У період революції дещо активізувалось польське театральне життя. У 1906 р. труппа Ф. Поля з Варшавського театру улаштувала кілька вистав польською мовою в містах губернії. Проте, аналогічна спроба улаштувати подібні вистави наступного року була заборонена Київським генерал-губернатором Сухомлиновим [8, арк. 76].

У Вінниці деякий час діяли дві польські театральні трупі: польської оперети Б. Марецького та труппа С. Броневського. Поставлені ними вистави, однак, не дуже користувались увагою з боку місцевих поляків. Їх відвідувало мало глядачів і трупі через нерентабельність змушені були припинити свої виступи. Подільська преса з цього приводу писала: «Тихою смертю померла польська труппа в Житомирі, яка не могла побороти байдужості поляків... те ж саме спостерігається і у Вінниці, де дві польські трупі змушені були припинити свої виступи» [2, с. 3]. Можна припустити, що не стільки байдужість подільських поляків призвела до такої невтішної ситуації, скільки небажання людей потрапити під підозру місцевої поліції.

У Летичеві у 1906-1907 рр. діяло польське релігійно-культурницьке товариство, що налічувало 103 члени. Воно займалося і практичною діяльністю, улаштувало столярні майстерні, де навчались і працювали діти місцевих поляків. Подібні товариства працювали в Новій Ушиці та Ямполі [7, арк. 249-251].

Преса польською мовою на Поділлі була започаткована в лютому 1906 р. Саме тоді почав виходити часопис «Світова зірниця». Його засновником та видавцем був польський поміщик з с. Пенківка А. Волошиновський. Друкувався часопис у Житомирській друкарні. У часописі друкувались статті як польською, так і українською мовою. Багато з них були на аграрну тематику. Часопис швидко розходився серед селян, хоч мав на той час

чималий тираж (у листопаді 1909 р. було видано понад 1700 примірників). Як писав відомий діяч українського національно-визвольного руху В. Приходько, українське громадянство ставилось до цього друкованого видання спочатку насторожено. Але пізніше ставлення до нього значно покращилось, оскільки А. Волошиновський отримав славу «поляка-українофіла», підтримував ділові відносини з Б. Грінченком та іншими українськими письменниками [14, с. 105]. Але у 1913 р. через виїзд А. Волошиновського до Києва видавництво «Світової зірниці» припинилось.

Після столипінського перевороту третього червня 1907 р. поступово почало відновлюватись переслідування діячів польської освіти та культури на Поділлі. Відносна лібералізація суспільно-культурного життя в Російській імперії припинилась. У грудні 1907 р., виконуючи вказівку Київського генерал-губернатора, О. Ейлер наказав усім повітовим начальникам поліції ретельно перевірити працю усіх польських національно-культурних товариств. У більшості повітів губернії (Проскурівському, Кам'янецькому, Брацлавському, Гайсинському, Вінницькому та ін.) таких товариств виявлено не було. Можна припустити, що деякі з них були ще раніше закриті поліцією, а деякі перейшли на нелегальне становище. Велику підозру в місцевій владі викликала діяльність «Польського будинку» в Могилеві-Подільському, у роботі якого продовжувало брати понад 100 осіб. Товариство влаштовувало танцювальні та дитячі вечірки. При ньому діяло початкове училище, де дітей навчали польської мови. Саме через цю обставину діяльність «Польського будинку» в Могилеві-Подільському незабаром була заборонена [7, арк. 252].

У роки так званої «реакції» наступ на польські культурно-освітні товариства в Російській імперії значно посилювався. У 1909 р. було заборонено діяльність товариства «Oswiata» в Київській губернії. Пізніше було заборонено діяльність осередків цього товариства й на Поділлі. Нарешті, у 1910 р. голова імперського уряду П. Столипін своїм наказом відніс поляків та українців до так званих «іногородців», після чого вони втратили будь-які права на створення національних товариств [11, с. 19, 27].

У цих умовах польська освіта й культура опинилась на Поділлі знову на нелегальному становищі. Проте, ксьондзи костелів продовжували й надалі навчати дітей парафіян польської мови. Повітові справники Подільської губернії періодично проводили розшук цих невеликих парафіяльних шкіл. Упродовж 1908-1910 рр. було виявлено понад 30 таємних шкіл, де навчання здійснювалось польською мовою. Вони діяли в різних повітах Подільської губернії: Кам'янецькому, Вінницькому, Летичівському, Проскурівському, Ямпільському та ін. І не лише у містах (Кам'янці-Подільському, Проскуріві, Могилеві-Подільському), а й у сільській місцевості. Частіше всього нелегальні школи польські школи створювались на кош-

ти польських дворян та дворянок. Для прикладу, у селі Завадинці Кам'янецького повіту землевласник К. Пулавський надав під польську школу свій будинок. У м. Вороновиця школу утримувала за свої кошти дворянка Добровольська, у Райківцях Проскурівського повіту – місцева поміщиця Скибневська [8, с. 48]. Подібних випадків було чимало.

Інколи польські навчальні заклади створювали та утримували самі міщани або селяни. Так, нелегальну школу на Польських фільварках у Кам'янці-Подільському створила місцева мешканка Матковська, а в Могилеві-Подільському – члени міського товариства по допомозі бідним. Деякі навчальні заклади були створені та функціонували за безпосередньої підтримки католицьких священиків, які часто і навчали дітей.

Таємні польські навчальні заклади, природно, не могли охопити великої кількості учнів. Так, у Могилів-Подільській школі навчалось тільки 25 дітей, у Фрампільській – 14. А деякі освітні заклади охоплювали менше 10 дітей. Найбільше учнів відвідувало польську школу в с. Борщівка Проскурівського повіту – 50. У нелегальних польських освітніх закладах, як правило, один або два учителі навчали дітей передовсім польської мови (інколи літератури) та католицьких молитов, що вважалося основою польської етнонаціональної ідентичності. Не вистачало підручників та посібників, тому навчання здійснювалось переважно за католицькими молитовниками. Лише в окремих випадках під час поліційних обшуків були знайдені польські азбуки [8, арк. 126-127].

Виявлені поліцією таємні польські навчальні осередки негайно закривались, а винні в їх створенні та діяльності притягались до суворої адміністративно-кримінальної відповідальності. Так, дворянка містечка Вороновиця С. Добровольська за організацію таємної школи отримала два тижні арешту, а дворянка Жебокрицька, у помешканні якої здійснювалось нелегальне навчання, сплатила 50 рублів штрафу [8, арк. 127].

Постраждали і католицькі священики, які сприяли розвитку польської освіти на Поділлі. Наведемо найбільш відомий приклад, що викликав свого часу широкий резонанс. Наприкінці 1910 р. через анонімний донос поліція провела обшук помешкання громадянки Кам'янця-Подільського Станкунович. Стало відомо, що на її квартирі діяла нелегальна польська релігійно-культурна організація, яку заснував і очолював настоятель Кафедрального костелу св. Петра та Павла кс. П. Маньковський. Місцевою поліцією були знайдені докази про широку місіонерську діяльність на Поділлі сестер католицького товариства «Дочок найчистішого Серця Марії», про те, сестри навчали дітей катехези та польської мови. Відбувся судовий процес. Сестри отримали по 150 рублів штрафу, а кс. П. Маньковський змушений був через тиск міської влади на початку 1911 р. виїхати до Житомира [16, с. 229].

У наступні роки, проте, польські таємні школи продовжували функціонувати на теренах Поділля. Тільки навчання дітей вже не здійснювалось у приватних помешканнях громадян, а продовжувалось при католицьких костелах. Культурно-освітня робота через відсутність світських польських товариств здійснювалась майже виключно різними католицькими товариствами. Оскільки їхня діяльність офіційно була заборонена, тому проходила в нелегальних умовах.

Упродовж 1911-1914 рр. влада Подільської губернії часто улаштовувала обшуки в костельних будівлях з метою викриття польських шкіл. Особливо велике обурення з боку влади викликала діяльність настоятеля проскурівського костелу К. Носалевського. 25 лютого 1914 р. у своєму донесенні до Київського генерал-губернатора подільський губернатор О. Ігнат'єв повідомляв, що в Проскурівському повіті поліція знайшла чотири таємні школи, що діяли за підтримки місцевого католицького духовенства. У костельному будинку кс. Носалевський влаштовував безкоштовні спектаклі польською мовою для молоді, міщан та місцевої польської інтелігенції. Оскільки вистави відбувались без дозволу повітового справника, його організатори були притягнуті до адміністративної відповідальності [9, арк. 21-43].

Водночас, треба відмітити, що в передвоєнні роки влада дещо послабила свій адміністративний тиск щодо польської громади. Так, вона дозволила відновити діяльність Польського клубу у Вінниці, який урочисто відзначив 600-у річницю Грюнвальдської битви, а влітку 1913 р. вшанував вечір у пам'ять 100-ї річниці від дня загибелі відомого польського воєначальника Понятовського, який свого часу був союзником Наполеона у війні проти Росії. З осені 1913 р. при вінницькому польському клубі працював аматорський театральний гурток, який користувався великою популярністю серед місцевих поляків. На його вистави приїжджали землевласники та орендарі з навколишніх сіл. Крім того, у Вінниці функціонувало «Римо-католицьке благодійне товариство», керівником якого був кс. Я. Левинський. Товариство створило бібліотеку з творів польських письменників та поетів. Діяли також таємні гуртки серед старших класів реального і комерційного училищ Вінниці. Гуртківці вивчали польську мову та історію Польщі [3, с. 263-264].

Періодичні видання польською мовою в передвоєнні роки в Подільській губернії майже не виходили. Однак, у листопаді 1912 р. до подільського губернатора звернувся ксьондз містечка Ярмолинці Барановський, який мав намір видавати в Проскуріві польськомовний часопис «Nasza wios» («Наше село»), де планував друкувати матеріали суспільно-політичного, економічного, культурно-освітнього напрямків. У грудні 1912 р. такий дозвіл він отримав. Але перший примірник часопису був надрукований тільки 12 січня 1914 р. У ньому були вміщені матеріали про сільське

господарство та аграрний кооперативний рух. Часопис поширювався як серед поміщиків, так і селян [9, арк. 1].

Проте, з самого початку видавництво часопису викликало підозру з боку місцевих адміністративних органів, оскільки в деяких його повідомленнях давалась порада польським селянам розмовляти вдома виключно польською мовою, у чому влада вбачала вияви польського патріотизму. 5 червня 1914 р. начальник штабу Київського військового округу направив подільському губернатору О. Ігнатьєву секретний рапорт, у якому говорилося, що часопис мав дуже шкідливий напрям, оскільки сприяв розвитку польського «патріотизму», тому його потрібно закрити. Згодом до губернатора надійшло прохання від губерніяльного правління про необхідність переведення кс. Барановського до іншої парафії, подальше від Подільської губернії. Врешті-решт, 25 липня 1914 р. ксьондз Барановський оголосив про припинення випуску часопису. Набір його останнього випуску від 25 липня був розібраний і не надрукований [9, арк. 18].

З політичних причин приписував своє існування також польськомовний тижневик «Тигоднік Подольські», який видавався в Проскуріві з грудня 1910 р. по 28 травня 1912 р. [1, с. 211-214].

У зв'язку з початком світової війни, царський уряд зробив деякі послаблення щодо польської спільноти Правобережної України. З пропагандистською метою було дано згоду на відкриття деяких культурницьких організацій на Поділлі, але висвітлення цього питання не входить до завдань нашої роботи і може бути темою для нової статті.

Отже, на початку XX ст. імперська влада всіляко обмежувала та гальмувала культурно-освітній розвиток польської спільноти Подільської губернії. Певна лібералізація в цьому питанні, що настала в роки революції 1905-1907 рр., у період реакції змінилась новим посиленням жорсткої адміністративно-репресивної політики. Закривались польські навчальні заклади, припинили свою діяльність більшість світських та римо-католицьких товариств та організацій. Проте, незважаючи на численні заборони, в окремих населених пунктах Поділля нелегальні польські школи продовжували діяти, а культурно-просвітницьку діяльність серед поляків і надалі проводили римо-католицькі братства, авторитет яких у цей час тільки зріс.

Список використаних джерел і літератури

1. Баженов Л. В. З історії польської преси в Україні на початку XX ст. / Л. Баженов // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного інституту ім. Володимира Гнатюка. Серія: Історія. — Тернопіль, 2003 — Вип. 2. — С. 211-214.
2. Винницкая газета. — 1906. — 9 нояб.

3. Геровська Х. Громадське життя польського населення Поділля напередодні першої світової війни за матеріалами царської жандармерії / Х. Геровська // Поляки на Хмельниччині: погляд крізь віки: зб. наук. пр. за матер. міжнар. конф. — Хмельницький: Диво, 1999. — С. 260-265.
4. Держархів Хмельницької області, ф. 228, оп. 1, спр. 6967.
5. Держархів Хмельницької області, ф. 228, оп. 1, спр. 7447.
6. Держархів Хмельницької області, ф. 228, оп. 1, спр. 7456.
7. Держархів Хмельницької області, ф. 228, оп. 1, спр. 7685.
8. Держархів Хмельницької області, ф. 228, оп. 1, спр. 7991.
9. Держархів Хмельницької області, ф. 228, оп. 1, спр. 8172.
10. Латино-польская пропаганда // Подольские епархиальные ведомости. — 1897. — №47. — С. 1277-1284.
11. Лісевич І. Т. «Духовно спрагли» (духовне життя польської національної меншини на Наддніпрянській Україні в другій половині XIX — на початку XX століття) (Історичні зошити) / І. Т. Лісевич. — К.: Ін-т іст. України НАН України, 1997. — 242 с.
12. Лісевич І. Т. «Родом з України». Польська національна меншина і культурне життя на Наддніпрянській Україні в другій половині XIX — на початку XX ст. (Історичні зошити) / І. Т. Лісевич. — К.: Ін-т іст. України НАН України, 1995. — С. 102.
13. Національні меншини України у XX столітті: історико-правовий аспект. Колективна монографія Інституту політичних і етнонаціональних досліджень. — К., 2000.
14. Національні меншини в громадському та культурному житті України / М. Панчук, О. Рафальський // Національні меншини України у XX столітті: політико-правовий аспект. — К.: ІПІЕНД. — 2000. — 450 с.
15. Приходько В. Під сонцем Поділля / В. Приходько // Пам'ятки України. — 2000. — №3-4. — С. 103-106.
16. Щербак М. Г. Національна політика царизму на Правобережній Україні (друга половина XIX — початок XX століття): навч. посіб. / М. Г. Щербак, Н. О. Щербак. — К.: КНУ ім. Т. Шевченка, 1997. — 90 с.
17. Arcybiskup Piotr Mankowski. Pamietniki. — Warszawa, 2002.